

Zatím však tušíme, že představy decize o možnostech sociologie jsou neúplné a nadto se výrazně liší podle povahy decizní složky. Měli bychom však také předpokládat neúplnost představ sociologie o možnostech decize. Chci tím především zdůraznit, že sebereflexe k vyřešení tohoto problému nestačí. Už proto, že zde působí zabudované, a proto i stále méně reflektované vzorce.

Rozvinutá kultura partnerství se všemi stupni řídicích článků společnosti je projevem dalšího stupně v rozvoji společenské dělby práce. K jejímu jádru patří samozřejmě kultura rozporu, rozdílného názoru, resp. jeho řešení. A rozpor je už v objektivně rozdílných sociálních funkcích decize a vědy – a teprve existencí funkční spolupráce může nabývat jen povahy užitečného rozdílu.

Trvalý vztah řídicích složek a sociologie je jedním z klíčových článků reprodukce a rozvoje vědy; musíme však mnohé udělat i pro docenění dalších vazeb. Určitě nedostatečné jsou kontakty s celým vzdělávacím „zázemím“ společenských věd. Výzkumná pracoviště a vysoké školy – dokonce ve stejných oborech – jsou vůči sobě poměrně uzavřeny, vzájemný „pohyb“ poznatků, přístupů a jejich nositelů je velmi omezen.

Důsledky jsou zjevné: výběr lidí pro vědu je spíše nárazový a nahodilý, chybí mnohé možnosti kultivace způsobů myšlení i forem sdělování poznatků atd.; prostě dělba práce mezi výzkumem a školou není dynamickým celkem. Za zvlášť vážný nedostatek považuji to, že základní i aplikovaný sociologický výzkum téměř nemá přístup do přírodovědného a technického vysokého školství. Důsledky pro řešení třeba jen dvou z nejevidentnějších problémů současnosti – problémů spojených s rozvojem tzv. průmyslové demokracie a ekologických problémů – si lze snadno domyslet.

Závažných otázek, týkajících se rozvoje kultury vědecké práce v sociologii, je samozřejmě více. Výchova aspirantů není zajištěna v tom nejdůležitějším – v institucionálním založení vztahu školitele a školeného, které dosud jakoby vůbec nerespektovalo sociální a ekonomickou realitu tohoto vztahu.

Tady jsme opět u analýzy zájmů – a je věcí sociologie, aby ji provedla. Ekonomie času mluví v neprospěch aspiranta i školitele (dokonce ani nominálně se téměř nepočítá s časem pro tuto činnost), školitel fakticky není chápán jako pedagog (to by například musel být také motivován možnostmi vědecko-pedagogických hodnot), o pracovních či finančních efektech ani nemluvě. Uzavřít se tento problém může ovšem zase jen ve vztahu s decizí.

Jiným vážným tématem je publikační činnost. O její nerozvinutosti (až po technické problémy) bylo již mnoho řečeno. Je ale nejen prostředkem šíření poznatků, ale i sférou kultivace a korekce práce sociologa. V tom jsme spíše na začátku cesty. Osobně v dnešní knižní a časopisecké produkci dost postrádám manifestovanou část skutečné vědní kritiky.

O to těžší to mají zřejmě redakce a někdy i oponenti, neboť nesou tíži kritické práce. Hlavní příčinu však vidím v tom, že se nám kritika hodně „osamostatnila“, „zoborověla“, místo aby existovala jako nevyhnutelná součást řešení vlastních úkolů rozvoje společnosti a rozvoje vědy. Stálo by za to začít třeba jen důkladnější recenzní činností v časopisech – zatím jsou recenze spíše popis než dialog s textem a málem se považují za vhodná začátečnická „cvičení“ pro stážisty a aspiranty.

Vše, co bylo zatím řečeno, těsně souvisí s obsahovou stránkou práce sociologie. Nezbyvá mi prostor pro vyjádření názoru na směry další sociologické práce. Hlavně si však myslím, že k tomu se nakonec soustředí diskuse a určitá forma rozpravy nad určitými „funkčně danými“ koncepčními výklady bude vhodnější.

Přesto alespoň několik poznámek. Podle mého názoru je dnes vytvořený fond sociologického poznání značný; nesporně to platí v empirické rovině i v teoriích „nižšího dosahu“. Tento důsledek i určité „terénní konceptualizace“ i matematizace sociologie je nesporně pozitivní

a zůstane jím, pokud budeme dnes mnohem více respektovat skutečnost, že se souběžně vytvořily značné potence – a ovšem značná potřeba – teoretické práce vyšší systémové úrovně

Základním cílem je studium zákonitostí společenského pohybu a jen v kontextu s tím lze úspěšně rozvíjet také sociotechnickou stránku sociologické práce nebo badatelský výzkum. Celistvost pohledu na společnost se neobejde bez kultivace sociologického myšlení v širším smyslu: bez studia dějin oboru, bez „inventarizace“ a tvůrčí práce nad pojmovým aparátem marxisticko-leninské sociologie. Podněty ze základního výzkumu jsou tu nezastupitelné, neboť jsou dány konkrétně historickým pohybem společenské reality.

Sociologii dnes čeká především řešení mnohé ze základních otázek současného vývoje prizmatem kategorie společensko-ekonomické formace. Jako příklad uvedu téma, jemuž se nyní věnuji a mohu lépe potvrdit jeho dlouhodobou sociologickou neřešenost, a tak i značný dnešní předstih praxe před teorií: problematiku reálné dynamiky systému socialistických vlastnických forem, resp. vlastnického jednání.

Závěrem ještě důležitou poznámku: k žádoucím změnám v sociologické práci patří – možná na prvním místě – změny takřka jíc pod imperativem obsahu vědecké práce (ve smyslu obsahu práce, jak je ve vědě traktován). Naše sociologie více než kdy dříve pracuje s pojmem paradigmatu vědy, informační revoluce, ale také ekonomie času či společné a všeobecné práce. Měla by se více jejich optikou podívat také sama na sebe.

To, že je sama rozpornou jednotou společné a všeobecné práce – a povaha této jednoty se vyvíjí, mění –, je příčinou rostoucího tlaku na větší volnost vznikání a práce primárních badatelských kolektivit, na jejich vícevrstevnost, na hledání nových (efektivnějších) forem jejich řízení a správy atd. V dialektice této roviny společenské dělby (skladby) práce je obsažen růst „objektivního práva“ výzkumníka na určení klíčových problémů práce, větší kompetence výzkumníků pro volbu organizačních forem – ale také změny a růst jejich skutečné odpovědnosti.

*PhDr. Richard Růžička, CSc.
Ústav pro filozofii
a sociologii ČSAV, Praha*

Fotografie a sociologie. Uplatnění fotografie v sociologickém výzkumu

Na okraj 150. výročí vynálezu fotografie

MARTIN MATĚJŮ
Filozofická fakulta UK,

Praha

JIŘÍ LINHART

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Úsilí o poznání, pochopení, přetváření, prožívání či zpětné evokování skutečnosti je vlastní člověku a je přítomné v různých oborech lidské činnosti. Tento specificky vyhraněný zájem o poznání, zachycení a interpretaci skutečnosti je mimo jiné jedním ze styčných momentů společenských věd a umělecké tvorby, i když samozřejmě existuje řada odlišností daná charakterem různých disciplín, technickými prostředky a zejména prostředky výrazovými. Snaha o uchopení sociální reality, o prozkoumání vztahu člověka k jeho okolí se stala i společným jmenovatelem sociologické a fotografické tvorby. Kromě sociologie, na niž se především chceme soustředit, se však fotografie významně uplatňuje i v jiných společenských vědách – například v etnografii, folkloristice, psychologii, estetice, vědách o umění apod. Sepětí fotografie a sociologie se však jeví jako nejinspirativnější vzhledem ke specifickému zaměření obou disciplín i vzhledem k možnostem jejich vzájemného kontaktu. Zájem o sociální skutečnost, který profiluje sociologické snahy, je i nezávisle na vývoji této vědní disciplíny prokazatelný ve značné části fotografické tvorby, kde se zejména v druhé polovině dvacátého století objevuje v podobě fotografie sociální, reportážní, dokumentaristické či dokonce fotografie označované jako sociologické. Přitom takto zaměřená fotografie představuje jeden ze základních prostředků vizuální komunikace a je jak výrazem určitého novodobého životního stylu, tak i do značné míry systematického svědectví o společnosti.

Fotografie jako novodobý technický a výrazový prostředek schopný zaznamenávat, reprodukovat a uchovávat obraz skutečnosti, měla od svého vzniku velmi blízko nejen k vědám technickým a přírodním, ale především společenským. Její význam pro oblast společenských věd spočívá v tom, že dokáže fixovat vizuální odraz objektivní reality a představuje neverbální zdroj informací. V přeneseném smyslu slova lze fotografii přirovnat k „paměti“ uchováající informace o sociální skutečnosti a je proto ve vědecké praxi používána jako prostředek dokumentační, informační a archívní. Aspekt ontologické autentičnosti vztahující se k fotografii ji předurčuje i pro další funkci ve vědecké oblasti. Fotografie bývá často používána jako prostředek umožňující pozorování a zaznamenávání autentických podob sociálních jevů a procesů. Tím, že je fotografie schopna zachytit chování člověka i celé komplexy sociálních jevů, stává se relevantní metodou i zdrojem informací právě pro sociologii. Fotografie v tomto případě plní poznávací funkci a z hlediska vědecké metodologie může být jak inspirací vědecké hypotézy o sledovaném jevu, tak i její verifikací. Stává se tak moderním jazykem vědy a vědecké práce.

Sepětí fotografie se sociální problematikou není náhodné ani historicky krátkodobé. Již v počátcích vývoje fotografie se objevuje značný zájem o tuto problematiku, který později přerůstá v souvislý proud snah o zobrazení sociálních jevů a dějů. Rodí se tak fotografie sociální, jejíž tvůrci nejsou v naprosté většině nezaujatými pozorovateli, nýbrž podávají

sociálně kritická svědectví o společnosti, vstupují do služeb pokroku, agitace a propagandy a jejich snímky či soubory fotografií jsou burcujícími dokumenty s humanistickým posláním. Řada těchto prací z oblasti sociální fotografie byla iniciována ze strany sociologie, nově se utvářející společenské vědy, která rovněž v devatenáctém a dvacátém století prodělává bouřlivý a složitý vývoj. Některé z fotografických prací a cyklů souvisejí již bezprostředně se sociologickým studiem společnosti a jejich autoři spolupracují na sociologických výzkumech. Představitelé sociální fotografie postihují především sociální nerovnost, kontrasty blahobytu a chudoby, různé formy vykořisťování člověka, bezpráví, válečných či jiných sociálních konfliktů apod. Tvůrci kriticky zaujaté sociální fotografie se rekrutují z nejrůznějších částí světa – v Anglii H. Mayhew a R. Beard, v USA M. Brady, J. A. Riis, L. Hine, v Rusku M. P. Dimitrijevič, v Německu A. Sandner, ve Francii E. Atget a mnozí další. Fotografie těchto autorů, v nichž není prioritní umělecké, nýbrž sociální poselství, obsahují velké množství sociologických informací a jsou svěbytnými dokumenty o životním postavení různých společenských tříd a vrstev.

Inovaci do oblasti sociální a humanistické fotografie přinesla dlouhodobě rozpracovaná metoda fotografické reportáže – například kolektivní dílo vázané na sociologický výzkum „Hořká léta“ z období hospodářské krize na americkém venkově (D. Langeová, W. Evans, A. Rothstein, I. Delano), později reportážní snímky z občanské války ve Španělsku, u nás díla členů Film-foto skupiny Levé fronty atd. Tyto fotografie s výrazně sociální tematikou jsou typickou ukázkou analýzy společenského faktu. Snímky jsou střízlivě věcné a dosahují účinku především svou myšlenkovou výpovědí o sociálních jevech, rozporech a procesech. Mezi nejznámější a nejvýznamnější angažované tvůrce fotografie tohoto typu patří H. Cartier-Bresson a R. Capa, levicově orientovaný fotograf, který proslul zejména svou angažovanou výpovědí z válečných událostí. Také tato sociologicky orientovaná reportážní a dokumentární fotografie ve své špičkové podobě odhlíží od vnějších výrazových prostředků, ale důsledně prezentuje obsahovou stránku. Ucelená tvorba nejvýznamnějších fotografů ze SSSR, Francie, Německa, Maďarska a dalších států, pokrokově a humanisticky zaměřená, vytváří tak vlastně celistvý obraz doby a je sociologickým dokumentem v pravém slova smyslu.

Rovněž vývoj fotografie v Československu má značnou vazbu na politicky angažovanou tvorbu se sociální tematikou, která se v některých monografických souborech vyznačuje jasným analytickým a kritickým přístupem. Zájem o sociální náměty reprezentovaný v meziválečném období jmény K. Aufrichta, R. Kohna, J. Jeníčka, J. Funkeho, J. Lehovce, A. Hackenschmieda, E. Wiškovského, I. Blökové a dalších lze označit za kvalitativně novou vlnu ve vývoji československé fotografie. Tvorba těchto fotografů je ostrou kritikou kapitalistických sociálních poměrů (např. život a prostředí na periférii, v nouzových koloniích, havířských rodinách atd.). Tento umělecko-společenský proud ve fotografii se nejvýrazněji projevil v dílech Film-foto skupiny Levé fronty. V sociologii se fotografie v té době nejvýrazněji uplatnila v Krohově *Sociologickém fragmentu bydlení*. Programovým mluvčím a teoretikem této skupiny byl L. Linhart, který v díle *Sociální fotografie* poprvé vyložil fotografickou tvorbu z hlediska marxismu.

Tradice zájmu o sociální tematikou v dalším vývoji československé fotografie zůstala zachována a v některých propracovaných monotematických souborech nabývá zřetelně sociologické povahy. Jde zejména o tvorbu současné věkově střední generace a některých mladších fotografů, jejichž představitelé (např. P. Štecha, M. Luskačová, I. Gil, D. Hochová, V. Birgus, P. Klíml, J. Pokorný, B. Holomíček a další) se soustřeďují nejen na zachycení, popis a sociografii různých modalit životního způsobu, nýbrž ve své autorské výpovědi se snaží ozřejmit co nejvíce podstatných aspektů ve vztahu člověka k jeho životnímu okolí a k druhým lidem. Tento nový způsob nazírání na společenské jevy a procesy a na jejich sociální obsahy

(ze světových představitelů uvedme alespoň D. Arbusovou, neboť tento přístup profiluje v současné době činnost celé řady jednotlivců i fotografických skupin v celé Evropě) v mnohém navazuje na metody dokumentační a reportážní fotografie, v mnohém se však od nich také liší. Důraz není položen na výtvarnou či estetickou hodnotu dokumentární fotografie ani na dramatickosti fotografie reportážní. Již ne jednotlivé snímky, nýbrž většinou tematické, problémové fotografické série představují zacílené psychologicky či sociálně orientované sondy analyzující životní realitu, z nichž je patrna nezastíraná interakce mezi fotografovanými osobami a fotografem. Tato metoda fotografické tvorby odkryla také nové možnosti pro uplatnění fotografie v sociologii, sociologické metodologii a empirickém výzkumu, objevuje novou tvůrčí oblast vzájemného spojení a aktualizuje i úvahy o pojmu a pojetí sociologické fotografie.

Nad problematikou existence či neexistence sociologické fotografie již dlouhodobě diskutují fotografové, teoretici fotografické tvorby a sociologové. Sám pojem „sociologické fotografie“ je totiž chápán a používán v různých významových souvislostech. Za sociologickou fotografii bývají považovány nejčastěji:

1. *fotografie jako sociální diagnóza* (v tomto případě dochází ke ztotožnění sociologické fotografie s fotografií sociální obsahující sociálně kritické aspekty či věnující se programově a angažovaně sociální tematice);
2. *fotografie jako specifický technický prostředek a metoda k zachycení a dokumentování sociální reality* (zde je funkce fotografie ekvivalentní úloze jiných běžných metod a technik zkoumání sociální reality při respektování zásad vědecké metodologie);
3. *fotografie jako fotografický žánr v podobě vizuální sociologické výpovědi o zkoumaném sociokulturním jevu nebo problému* (cílem tohoto druhu sociologické fotografie je podat konzistentní sdělení opírající se o analýzu jevu a jeho dlouhodobější systematické sledování; výsledkem je fotografická esej či studie korespondující často se sociologickým výzkumem a jeho interpretací ve formě závěrečné zprávy);
4. *fotografie jako fotografická tvorba respondentů* (zatímco předcházející pojetí vycházela z činnosti profesionálního fotografa v roli „výzkumníka“, toto pojetí sleduje především fotografickou aktivitu „respondentů“ dokumentujících sociální situaci své třídy, vrstvy či společenské skupiny; tato aktivita může být záměrně stimulována či živelně vzniklá a předmětem sociologické analýzy se stává subjektivně zaujatá fotografická produkce respondentů samých; jako příklad může sloužit anketa fotografujících dělníků uskutečněná v roce 1926 v Německu pod heslem „fotografující dělník je okem dělnické třídy“);
5. *sociologická fotografie jako institucionalizovaný fenomén* (toto pojetí vychází z faktu institucionalizace sociologické fotografie ve společnosti jako specifického druhu profesionální přípravy a fotografické tvorby; postupně se institucionalizuje výuka na školách, označení fotografické i teoretické produkce většinou bez ohledu na to, že estetika sociologické fotografie není totožná s estetikou běžné fotografie; rozdílné jsou i profesní role a formy sociální aprobace této činnosti).

Všechny výše uvedené koncepce však více či méně vycházejí z dlouhodobě se vyskytujících a vyvíjejících se vzájemných kontaktů mezi sociologií a fotografií (1). Konkrétní oblast spolupráce mezi sociologií a fotografickou tvorbou je však dosud spíše slibně naznačena než

---

(1) V uvedeném přehledu není záměrně zařazena speciální sociologická disciplína – sociologie fotografie, jejímž předmětem jsou např. zkoumání sociální podmíněnosti tvůrců a jejich tvorby, problematika masového rozšíření amatérské fotografie, sociální funkce fotografie, různé formy fotografické produkce ve formě tzv. užité fotografie a jejich vliv na uspokojování kulturních potřeb apod. Sociologie fotografie zahrnuje veškerou oblast fotografie, přičemž těžiště zájmu leží víceméně mimo oblast sociologické fotografie v tom smyslu, v němž tento pojem užíváme v této stati.

plně využívána. Proto se snažíme upozornit na možnosti jejich součinnosti a seznámit čtenáře s některými zkušenostmi, které jsme získali při využití fotografie v sociologickém empirickém výzkumu z oblasti bydlení, životního prostředí, aktivit volného času a dalších sfér způsobu života (2).

Použití fotografie v sociologickém výzkumu má již svou tradici a byla již vyzkoušena řada možností jak zde její specifické vlastnosti uplatnit. Využití fotografie má řadu poloh – od využití archivní fotografie institucí či jednotlivců pro obsahovou analýzu až k vlastní fotografické tvorbě v průběhu sociologického výzkumu za účelem dokumentace a obohacení výrazových možností sociologického sdělení. Zejména tam, kde sociolog-výzkumník využívá vlastní fotografické tvorby jako specifické formy sdělení, dochází k prolínání se sférou tzv. dokumentární fotografie, vyvíjející se víceméně nezávisle na sociologické metodologii. Použití fotografie jako nástroje sociologického výzkumu má však jiné nároky a funkce.

Jednou ze základních a prioritně využívaných rolí fotografie je její dokumentační hodnota. Fotografie umožňuje zachytit jevy, které přestanou existovat, jevy, které existují pouze v tom okamžiku, kdy byly vyfotografovány. Význam reportážní fotografie spočívá právě na tomto „umění okamžiku“, na principu zachycení jedinečných, často neopakovatelných situací, prožitků a jevů.

Sociologicky zaměřené fotografie by měly navíc zobrazovat stav, který se v důsledku posunu kulturních a životních standardů může stát brzo minulostí.

Schopnost fotografie fixovat obrazem objekty a chování lidí, právě tak jako dojmy fotografujícího z pozorovaných sociálních procesů, je východiskem pro další možnosti aplikace fotografie v sociologii.

Sledování a rozbor většího počtu fotografií tematicky zacílených na určitý problém má především značný význam inspirativní a zároveň může sloužit jako východisko pro dvě velmi náročné metodologické operace: typologii sledovaných jevů a objektů a stanovení indikátorů umožňujících formulovat specifika jednotlivých typů a shody mezi nimi. Fotografie zde neposkytuje nic jiného než východisko. Proces abstrakce, který se odvíjí v průběhu sledování, porovnávání a analyzování objektů a jevů zachycených na fotografii, je technikou a formou fotografie ovlivněn poměrně málo. To platí zejména v případech, kdy je postup fotografování sám do určité míry standardizován, například předepsanou volbou domácnosti, záběru, objektů, lokalit apod. Fotografie slouží jako podklad pro analýzu – například metodami odvozenými z kvantitativní obsahové analýzy. Nicméně tato vlastnost je velmi cenná. Fotografická dokumentace umožňuje návrat k pozorovaným a analyzovaným jevům, restrukturalizaci materiálu, následné ověření vhodnosti navržené typologie i indikátorů, a to jak ze strany výzkumníka, tak i ze strany posuzovatelů – uživatelů výzkumu. Výsledkem činnosti bývá obvykle výběr sady nejvýstižnějších fotografií, obrazově postihujících kvalitativní rozrůzněnost určitého jevu. V doplňujícím popisu jsou pak zdůrazněny základní vlastnosti jednotlivých typů; popřípadě je z nich odvozen seznam rysů indikujících odlišnosti mezi typy.

Ve výzkumné praxi se však jen výjimečně můžeme spokojit s takovýmto povrchním dojmem. Nabízí se celá řada postupů, jež mají za cíl ověřit nejen vhodnost zvolených fotografií, stanovení počtu typů apod., ale i úplnost zachycení typů sociálního prostředí. Praxe ukazuje, že požadavek úplnosti zachycení typů sociálního prostředí je často jen obtížně dosažitelný.

---

(2) P řihli jsme metody sociologické fotografie při výzkumu historického jádra Tábora (v roce 1972), asanační oblasti Žižkova (v roce 1972), systematickém průzkumu ekologické zónace Prahy (1976), centrální zóny Prahy (1981), asanačního území Vackova (1973) a v rámci sociokulturního průzkumu Břeclavi (1983). Z těchto sociologických šetření pocházejí také fotografie obsažené ve stati, jejichž autorem je Pavel Štecha.

Pro ověření úplnosti se nabízejí především tyto postupy, z nichž jsme většinu s úspěchem vyzkoušeli v praxi:

- a) následné interview se znalci studovaného prostředí z řad sledované populace (např. s dlouholetými usedlíky);
- b) rozhovory s tazateli, kteří se zúčastnili sběru informací v terénu;
- c) kolektivní beseda výzkumného týmu.

Beseda i rozhovory se znalci prostředí musí probíhat „nad fotografiemi“ a každý z účastníků musí mít možnost kdykoli nahlédnout do archivu fotografií, aby mohl použít jakékoli dokumentace k podpoře svého názoru.

Pokud je fotografování použito jako jedna z technik sběru informací v pilotáži a předvýzkumu, což lze doporučit, nabízí se možnost ověření typologie v rámci standardního, o náhodný či kvótní výběr opřeného výzkumu. Při výzkumu bydlení není například problémem vybavit každého tazatele sadou fotografií a požádat jej, aby například zakódoval typ interiéru podle této předlohy. V případě, že interiér nelze zařadit, tazatel uvede adresu bytu, spolu s důvody, proč nelze byt zařadit podle typologie. Velký počet podobných případů je pochopitelně důkazem neúplnosti zachycení typů sociálního prostředí, eventuálně symptomem nekvalitní typologie či špatně vybraných, málo přesvědčivých a nesdělných fotografií. Rozhodnutí mezi těmito možnostmi je otázkou pečlivého studia celé činnosti tazatelů a důvodů, jež uvádějí. V případě, že se prokáže neúplnost dokumentace typů sociálního prostředí, není obvykle problémem ji doplnit a nezakódované dotazníky opravit.

Vedlejším produktem tohoto ověřování správnosti a úplnosti typologie bývá zachycení frekvence jednotlivých typů v populaci. V převážné většině případů je tento výsledek sociologicky relevantní a často bývá i hlavním důvodem, proč se obdobná technika vůbec vyvíjí.

Fotografická dokumentace však má i širší a specifitější použití než pouhé vytváření podkladů pro intelektuální operace nebo funkce pomůcek usnadňujících práci tazatelů a členů výzkumného týmu. Jednu z lákavých možností představuje schopnost fotografie do určité míry překlenout rozpor mezi nezbytnou abstraktností a obecností vědeckého jazyka (sociologických kategorií, matematických symbolů a vyjádření) a bezprostředností a smyslovou názorností pozorovacích technik i života samého.

Fotografie použitá v sociologickém textu umožňuje především navodit představu konkrétního prostředí, v němž se výzkum odehrává, zvýšit citlivost čtenáře pro detaily prostředí a vzbudit pocit osobního prožitku. Fotografie apeluje na osobní (často neartikulované) zkušenosti čtenáře, vybízí jej k zamyšlení a ke konfrontaci svých zkušeností s interpretací autorů výzkumu. Sociologický text také napomáhá svými odkazy na fotografie i celkovou úroveň analýzy krystalizaci tohoto proudu. V řadě případů teprve kombinace obrazu a slovního doprovodu umožní plné pochopení obsahu sociální akce odehrávající se na fotografii a tím i adekvátní pochopení fotografie samé.

Fotografie v sociologickém výzkumu má však ještě jeden význam: fixuje pocit, s nímž výzkumníci přistupují k problému, resp. jeho výslednou modifikaci, danou zkušeností a poznatky získanými v průběhu výzkumu. Badatel si vytváří vždy určité pojetí, které ani zdaleka není v jednotlivostech ověřené a precizně formulované, někdy není ani zcela uvědoměné. Toto pojetí, které není libovolné, ale je složitou výslednicí filozofických a teoretických kvalit výzkumníka, stupně poznání, citlivosti pro sociální problémy a do určité míry i funkcí jeho osobnosti, se v průběhu výzkumu zpřesňuje, stává se objektivnějším, ucelenějším a artikulovanějším. Pocit přerůstá v poznání, nicméně si uchovává některé prvky subjektivního vidění problému; ten lze odstranit pouze konfrontací přístupů různých badatelů, systematickým ověřováním použitých postupů, kolektivní činností vědy samé.

Fotografie zveřejňuje určitý pocit, tím jej zpřístupňuje, umožňuje jeho analýzu i jeho kritiku. Odhaluje zdroje inspirace a vypovídá tak nechtěně i o tvůrcích výzkumu, čímž poskytuje materiál pro sociologii sociologie, pro teorii vědy.

Této funkce nabývá fotografie vždy. Není to však funkce záměrná, chtěná a převládající. Na rozdíl od volné fotografie, kde manifestace osobního pohledu na problém stojí do určité míry v centru pozornosti tvůrců, v sociologii je podřízena funkci dokumentární, fixační a zpřístupňující, funkci objektivního zobrazení sociálních procesů. Tomu je třeba podřídit vždy a všude výrazové prostředky fotografie.

Při výzkumu je velmi důležitá interakce mezi sociologem a fotografem, která se liší od běžné spolupráce autora a fotografa: především tím, že fotografovi není ponechána naprostá volnost, byť by cílové zaměření bylo zdánlivě přesně formulováno, ale prostor působení je limitován a regulován. Každému fotografovi jsou totiž imanentní tendence vymknout se formulovaným požadavkům, nerespektovat je a uniknout do oblasti volné fotografie. Tato tendence způsobuje, že sociologická relevance fotografií je často obětována formálními (kompozičními, estetizujícím atd.) hlediskům, popřípadě individualizované optice. Vzhledem k tomu se jeví oprávněný požadavek nutného vedení fotografa při práci.

Pro takovou spolupráci musí být tvůrce fotografií určitým způsobem připraven a „naladěn“. Je nezbytné, aby měl alespoň elementární přehled v oblasti sociologie, znal základní postupy sociologické metodologie a byl seznámen s technikami, zaměřením a cílem konkrétního výzkumu. Znalost základních pravidel sociologické práce umožňuje pak fotografovi samostatnou činnost v terénu.

Samo fotografování představuje již výzkumnou aktivitu, při níž dochází ke specifické sociální situaci a vztahu mezi fotografem, popřípadě sociologem a respondentem (účastníkem sociologického šetření). Někdy se úloha fotografování jako interakčního a komunikačního „mostu“ mezi výzkumníky – respondenty přeceňuje. Faktem však je, že často umožňuje rychlejší a bezprostřednější navázání kontaktů. Ze získaných zkušeností vyplynulo, že ve většině případů není vhodné, aby se fotografování (zejména např. v bytech) zúčastnil také sociolog. Přítomnost další osoby působí mnohdy rušivěji než sám průběh fotografování, které je samo o sobě nezvyklou interakcí. Chování a reakce lidí se v průběhu fotografování mění a dochází u nich k větší či menší stylizaci. Fotografování, byť představuje pro respondenta známou činnost, působí jako určitý nový druh stimulu vstupujícího do běžné interakční situace a nemělo by uniknout sociologické reflexi a analýze. Ta je ostatně nezbytná při posuzování a explanaci mnohých snímků, u nichž je sociologický obsah nedešifrovatelný přímo z fotografie samé. Snímky totiž kromě relativní autenticity prostředí zachycují i prvky respondentova stylizovaného chování daného jeho sociální pozicí, výší kulturní úrovně, návyky, stereotypy a někdy i jeho výslovným upozorněním na to, co „chce a nechce“ fotografovat. Interpretace těchto fotografií musí proto přihlížet i k sociologickému kontextu, který teprve osvětluje výpovědní hodnotu pořízeného fotografického snímku.

Formulace „pravidel hry“ je proto další odlišností od běžné spolupráce fotografa s jiným odborníkem či autorem a je v podstatě aplikovaným požadavkem sociologické metodologie. Počíná stanovením algoritmu výběru respondentů, domácností, bytů, domů, lokalit, eventuálně větších celků podle postupů výběru těchto jednotek používaných v běžném sociologickém výzkumu (náhodný, kvótní, záměrný výběr).

Od sociologa vyžaduje tato interakce amatérské znalosti o fotografii, umožňující mu spolupracovat s fotografem – profesionálem. Nárok na profesionalismus fotografa je téměř základní podmínkou uplatnění fotografie v sociologii. Profesionalismus – dokonalá „znalost řemesla“ – umožňuje teprve provádět tzv. sociologickou fotografii a jeho nezbytnost vzrůstá tou měrou, s jakou aspiruje zejména na zachycení a evokaci dojmu. Důležité je, aby sociolog

V této souvislosti lze připomenout, že latinský výraz „productio“ označoval prodlužování. Neukazuje právě ekologická krize, že smyslem společenské reprodukce je čelit všemu, co může zkracovat přítomnost lidského rodu i přítomnost dalších forem života na Zemi, že smyslem reprodukce je prodlužovat tuto přítomnost v té míře, jak je to možné, jak je to v lidských silách i v možnostech přírody a že teprve tím je dán smysl jakékoli výroby, jakémukoli přetváření přírody? Společenská reprodukce lidského života má smysl jen jako společenská reprodukce života lidského a mimolidského.

Pro rozvoj způsobu života je rozhodující, zda jde o skutečnou reprodukci života, o skutečné osvojování podmínek života – zda je čeleno destrukci a devastaci, tj. zda se lidské činnosti, potřeby, hodnoty a normy, společenské vztahy nestávají cizími, nepřátelskými silami, které brání lidem, aby žili zdravě a důstojně.

Každá koncepce životního způsobu předpokládá určité pojetí člověka. Sledujme proto, jaké podněty pro filozofické pojetí člověka přináší ekologie.

Z hlediska ekologie se člověk jeví jako jeden z mnoha živočišných druhů, jako jedna z mnoha součástí biosféry. Ekologie dokládá, že člověk závisí nejen na ekosystémech, které přetvořil či vytvořil, ale také na těch, které nevytvořil a které jsou příliš složité, než aby je mohl v dohledné době řídit.

Ekologie tak odhaluje omezenost běžně rozšířeného antropocentrického postoje k přírodě jako k pouhému zdroji, jako k pouhému prostředku uspokojování lidských potřeb; stejně tak odhaluje problematičnost představ o nezávislosti civilizace a člověka na přírodě, o přetvořitelnosti přírody. Kritické stanovisko k antropocentrismu je snad nejvýrazněji formulováno norským filozofem Arne Naessem: proti antropocentrismu je kladeno „biocentrické rovnostářství“, jež spočívá v náhledu, že každá živá bytost má v zásadě „rovné právo žít a kvést“. Naess to objasňuje osobní zkušeností: „Během mého devítiletého pobytu v horách jsem zničil tisíce malých arktických rostlin salix herbacea a budu na ně šlapat tak dlouho, jak budu žít. Ale nikdy jsem necítil potřebu ospravedlňovat své chování myšlenkou, že ony mají méně práva žít a kvést či méně vnitřní hodnoty jakožto živé bytosti než jiné živé bytosti, včetně mne samého. Je prostě nemožné žít v horách a nešlapat na tyto rostliny a trvám na tom, že žít v horách je ospravedlnitelné. Když se takto chovám, mohu současně obdivovat tyto rostliny a uznávat, že mají stejné právo žít a kvést jako mám já“ [Naess 1984 : 202].

Naess připomíná, že nejde o pozitivní doktrínu, ale spíše o určitou intuici, jejíž smysl spočívá v tom, že umožňuje korigovat tendenci k nadřazenému chování vůči přírodě. Respektovat vnitřní hodnotu a právo jiných tvorů neznamená zřít se žasáhů do přírody. Bez nich by nebyl možný lidský život. Je však třeba vyrovnávat se s otázkou, zda jsou tyto zásahy nutné, zda nepřesahují nutnost danou našimi životními potřebami. Tím je dána nutnost ujasnit, co lze považovat za nutné životní potřeby. Naess tak problematizuje pokusy ospravedlňovat zásahy do přírody poukazem na nadřazené, výjimečné postavení člověka v biosféře; stejně tak problematizuje představu, že příroda má hodnotu jen jako zdroj užitku pro člověka a jen potud ji má smysl chránit. Naess později rozvíjí svou koncepci myšlenkou identifikace: identifikace je v jeho pojetí proces, v němž „... reagujeme na zájem druhé bytosti jako na svůj vlastní zájem, na její zájmy jako na své zájmy...“ a takto rozvíjíme vlastní já, rozšiřujeme oblast toho, čím jsme, co je nám vlastní a zužujeme oblast toho, co je nám cizí [Naess 1985 : 251].

Otázka teoretických základů ochrany přírody zůstává nicméně otevřená. Není vždy jednoznačně prokazatelné, zda pro účinnou ochranu přírody je nezbytné, aby přírodě byla přiznána vnitřní hodnota. Nicméně je to nepochybně silný podnět pro úvahy o povaze lidskosti v současné době. Kritika antropocentrismu není nehumánní v tom smyslu, že by dogmaticky nadřazovala zájmy přírody nad zájmy lidské. Její hodnota je v tom, že naznačuje

jisté meze dosavadních koncepcí člověka a lidskosti a že naznačuje současně nové možnosti jak lidskost rozvinout a spolu s tím rozvinout pojem člověka.

Uvažujeme-li o člověku jako o biologické bytosti, jako o části biosféry, musíme mít dnes na zřeteli, že nejde pouze o objektivní určení, o prostou danost. Jednota člověka a biosféry, člověka a Země není dána pouze tím, že člověk jakožto jeden ze živočišných druhů je odkázán svými fyziologickými potřebami na biosféru. Tato jednota je hlubší – zasahuje ostatní určení člověka. Má-li člověk dnes uhájit a potvrdit své lidství, musí toto své lidství rozvinout s ohledem ke křehkosti podmínek obyvatelnosti Země, a to tak, že bude jednat v zájmu Země. To je umožněno stále výraznější koincidencí zájmů lidstva a zájmů Země. Přestává být možné mluvit a jednat jménem lidských zájmů, bez zřetele k zájmům přírody. Přírodní určenost člověka má dnes také v tomto smyslu subjektivní, činnou povahu. Řekneme-li o člověku, že je pozemšťan, nehovoříme pouze o danosti, ale také o výzvě a o závazku pečovat o podmínky obyvatelnosti Země.

Lze pak říci, že obě stanoviska – antropocentrismus a biocentrismus či ekocentrismus – jsou-li dovedena do důsledků – mohou plynule přecházet jedno do druhého. Biocentrismus či ekocentrismus je možný jen tehdy, jestliže se lidé stanou centry šetrné péče o Zemi; nikdo jiný se nemůže stát subjektem této péče. Antropocentrismus je dnes možný jen jako biocentrismus či ekocentrismus; přestává být možné, aby člověk mohl být centrem dění, mírou věcí, zdrojem hodnot, pokud nebude brát vážně polycentričnost biosféry a hodnotu přírody; nemůže být ohniskem, centrem smysluplného svobodného sebeurčování, pokud se nenechá určit zpusožitelností Země. Pak lze říci, že skutečný antropocentrismus je možný jen jako biocentrismus (ekocentrismus) a že skutečný biocentrismus (ekocentrismus) je možný jen jako antropocentrismus.

Dějiny ukazují, že lidskost spočívá v přemáhání nelidskosti. Ekologie varuje před ztotožněním nelidskosti s ne-lidskostí přírody. Ne-lidskost přírody není vždy nelidská; naopak respekt k nelidskosti přírody byl a zůstává znakem skutečné lidskosti.

V počátcích svého vývoje měl humanismus podobu návratu k původním pramenům evropské vzdělanosti – k autentickým textům náboženským, filozofickým, vědeckým, uměleckým. Tento návrat k literárním pramenům měl smysl jako odhalování zdrojů obrody a zdokonalování člověka. Postupně se prosazoval názor, že pramen lidskosti člověka je v člověku samém. Marx navázal na tuto myšlenku, když usiloval o teoretické postižení pohybu konkrétních struktur ekonomických, politických a ideologických, které bránily člověku žít zdravě a důstojně a které současně přispívaly k devastaci přírody. Pramenem lidskosti mu byla účast na odstraňování společenských, ekonomických, politických a ideologických příčin bídy a útisku. Jeho pojetí humanismu bylo v tom smyslu určeno návratem od spekulativního postoje k praxi. Současná ekologická krize ukazuje, že každá koncepce humanismu, která se nevyrovnává vážně s faktem, že lidé destruuji přírodní podmínky obyvatelnosti Země a s možností, že tyto podmínky jednou nenapravitelně rozruší, upadá do rozporu sama se sebou. Každá dnešní době přiměřená forma humanismu se musí vyrovnat s otázkou, zda současná ekologická krize, která je také zkouškou lidskosti, nemůže být novým zdrojem lidskosti.

* * *

Ekologie vyzývá k životu v souladu s přírodou. Pro úvahu, jaký by měl být způsob života, který by byl přiměřený dnešní době, vyplývá z prognóz vývoje životního prostředí požadavek: jedním z určení způsobu života musí být účast na činném osvojování ekologické dimenze společenské reprodukce, tj. účast na uchování přírodních podmínek obyvatelnosti Země. Tak

by bylo možné učinit další krok k uskutečnění ideálu důstojného života – nežít na úkor druhých, nerozvíjet svůj život na úkor rozvoje druhých.

Literatura

- Filipcová, B. – Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Filipcová, B.: *The Way of Life, Leisure and Cultural Development*. In: *The of Life, Leisure and Cultural Development. A book of papers presented at the international symposium in Liblice*, B. Filipcová – P. Matějů – I. Gabal (eds.), Vol. I. Prague, Institute for Philosophy and Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences 1986.
- Hronský, F.: *Teória životnej úrovne*. Bratislava, Pravda 1981.
- Komárek, V.: *Pohled pravdě do očí*. In: *Hospodářské noviny* 1988, č. 41.
- Naess, A.: *Identification as a Source of Deep Ecological Attitudes*. In: Tobias, M. (ed.): *Deep Ecology*. San Diego, Avant Books 1985.
- Naess, A.: *Intuition, intrinsic value and Deep Ecology*. In: *The Ecologist*, Vol. 14 (1984), No. 5–6.
- Odum, E. P.: *Základy ekologie*. Praha, Academia 1977.
- Opplová, M.: *Ekonomické problémy péče o životní prostředí*. Praha, Práce 1985.
- Státní koncepce tvorby a ochrany životního prostředí a racionálního využívání přírodních zdrojů do r. 2000*. Praha, SKVTIR 1987.
- Stoklasa, J.: *Ke vztahu životní úrovně a životního prostředí*. In: *Plánované hospodářství* 1974, č. 10.
- Stoklasa, J.: *Vliv prognóz životního prostředí na společensko-ekonomický proces*. In: *Životné prostredie* 1973, č. 6.
- Šilin, K. I.: *Ekologičeskaja revolucija v nauke – tendencii ekologizacii nauki*. In: *Nauka v socialnych, gnoseologičeskich, cennostnych aspektach*. Moskva, Nauka 1980.
- The World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Oxford/New York, Oxford University Press 1987.
- Vavroušek, J.: *Rozhodneme se včas?* In: *Hospodářské noviny* 1987, č. 49.
- Vavroušek, J.: *Význam ekologických aspektů řízení*. In: *Podniková organizace* 1986, č. 8.
- World Conservation Strategy*. IUCN, UNEP, WWF 1980.

Резюме

P. Коларшски: Охрана природы как общественная проблема

Целью статьи является содействовать выяснению некоторых общественных предпосылок и общественных последствий охраны природы. Исходная точка – современное понимание охраны природы (срав. *World Conservation Strategy* 1980). Статья сосредоточивается на вопросе, в каком смысле философское познание может содействовать использованию экологических данных в жизни общества – при экологизации общественного воспроизводства, при экологизации общественных наук. Философское познание незаменимо в случае, если необходимо в связи с современной кризисной экологической ситуацией обдумывать и разрабатывать основные понятия, которые могут служить опорой при формулировке целей, с помощью которых люди ориентируют свои активности.

Автор выдвигает несколько предложений, как можно было бы развить понятие образа жизни и понятие жизненного уровня, с учетом хрупкости природных условий обитаемости Земли. Образ жизни должен также определяться освоением экологических связей человеческой жизни, чтобы она не воспроизводилась в ущерб будущих поколений и в ущерб биосферы. Понятие образа жизни, следовательно, должно включать учет того, каким образом живут прочие организмы, и того, каким образом будут по всей вероятности жить будущие поколения. Понятие жизненного уровня

должно включать не только современные человеческие, или же общественные нужды, но также потребности будущих поколений и прочих организмов. Применение экологии в жизни общества является не только одним из условий выживания, но также помогает людям освободиться от разрушающих отношений к Земле и в этом смысле жить ответственнее и достойнее.

Summary

R. Kolárský: Conservation of Nature as a Social Problem

The aim of the present paper is to contribute to a better understanding of some social preconditions and social consequences of the conservation of nature. This is based on the contemporary conception of conservation (cf. World Conservation Strategy 1980). In this paper, attention is focussed on the question in what sense philosophical knowledge may be of help in taking advantage of ecological findings in the life of society – in the ecologization of social reproduction, in the ecologization of social sciences. Philosophical knowledge is irreplaceable wherever it is necessary to deliberate and develop basic concepts in connection with the contemporary ecological crisis situation. These concepts may serve to further the formulation of goals in terms of which people orientate their activities; they also represent a precondition of senseful communication.

Several suggestions are submitted concerning the ways of developing the concept of the way of life and that of the living standard with respect to the fragility of the natural conditions of the habitability of the Earth. Also the way of life, if it is not to be reproduced to the detriment of future generations and to the detriment of the biosphere, must be determined by the appropriation of the ecological implications of human life. The concept of the way of life should consequently involve respect for the ways of life of other organisms as well as for the ways in which future generations will probably live. The concept of the living standard should imply not only present-day human, eventually social needs but also the needs of future generations and those of other organisms. The application of ecology in the life of society is not only one of the preconditions of survival: it helps people to free themselves of devastating relations to the Earth and, in this sense, to live a more responsible and dignified life.

Sociální subjekt nutně potřebuje k řízení svého vlastního, stále složitějšího vývoje proniknout k poznání objektivních zákonů vzájemného působení mezi přírodou a člověkem a ve svém zájmu dosáhnout racionální součinnosti s přírodou, udržovat dynamickou rovnováhu biosféry.

Marxisticko-leninská koncepce řiditelnosti vývoje světa usiluje nejen o vědomé postižení a zajištění souladu života člověka s objektivními přírodními předpoklady či podmínkami života, ale také o nastolení společenských vztahů, které pro takovou strategii budou vytvářet potřebné podmínky. Přechod od převážně živelného typu přírodně historického vývoje lidské společnosti k typu charakterizovanému úspěšně uplatněným uvědomělým sebeřízením, vedoucím k vlastnímu sociálnímu rozvoji je zákonitě spjat se zápasem o vybudování socialistické a komunistické společnosti. Vítězství této sociální revoluce vytvoří podmínky pro nový rozkvět lidstva, uvolní zdroje tvůrčích sil a schopností člověka, povede k nebyvalému uspokojování jeho trvale se vyvíjejících materiálních, biologických a sociokulturních a duchovních potřeb. Historickou vizi revolučně nové kvality vztahu člověka k přírodě zformuloval B. Engels ve svém díle *Anti-Dühring*. Její realizace ovšem není zdaleka jednoduchým procesem, v němž . . . „Okruh životních podmínek, obklopující lidi, jenž dosud lidi ovládal, dostává se pod panství a kontrolu lidí, kteří se stávají vědomými, opravdovými pány přírody tím, že se stávají pány svého vlastního zespolečnění. . . . Objektivní, cizí síly, jež dosud ovládaly dějiny, se dostávají pod kontrolu lidí samých. . . . Je to skok lidstva z říše nutnosti do říše svobody“ [Engels 1966 : 244].

Mnohé z prvků životního prostředí, a to hostejno zda původních přírodních, umělých nebo sociálních, se ovšem ve svém vývoji dostávají do protikladu se zájmy a potřebami člověka, v řadě případů vystupují jako jemu odcizený, jeho existenci ohrožující vnější, na něm jakoby nezávislý svět. Vznik takovýchto stavů podporují obtížně napravitelné projevy devastace nebo degradace různých složek prostředí, dlouhodobost a často velmi složitá zprostředkovanost, nepřímot a kombinovanost vztahů mezi příčinami a následky v utváření životního prostředí a jeho zpětným působením na vývoj subjektu sociálních procesů, neadekvátní přizpůsobení individuálních a skupinových hodnotových systémů prudkým, zejména kvalitativním změnám výrobních sil a společenských vztahů. K těmto stavům dochází i v důsledku poruch v informačních výměnách mezi člověkem a pro jeho život podstatným okolím.

Pro rozporný charakter společenského vývoje je i zde příznačná protikladná, až polární reakce konkrétní složky sociálního subjektu na jednotlivé uvedené změny. Na jedné straně vzniká pocit ohrožení, bezmocnost, lhostejnost, na straně druhé se rozvíjí například sociálně politické ekologické hnutí (1), relevantní sociální instituce, řídicí, propagandistické a výchovné systémy, amatérské i profesionální, národní i mezinárodní. Reálné hodnocení přírodně

---

(1) „Marxismus-leninismus je povinen i k těmto mnohdy živelně vznikajícím proudům a hnutím přistupovat třídně a stranicky, protože vzniká určitý směr politické ekologie od ekosocialistů až po hnutí zelených“ [Pecen 1986 : 9].